

Өнегелі
өмір

ХАЛЕЛ ӘДІЛГЕРЕЕВ

КАЗАК
УНИВЕРСИТЕТИ
БАСПАҒЫ

Ө Н Е Г Е Л І Ө М І Р

СNT31GA0BX L2698-60004

СССР тарихын КПСС жаңа Программасы негізінде оқыту жайында.....244

А.И. Герцен және интернационалдық тәрбие258

Мектепте тарих пәнін оқытудың Лениндік принципі266

Советтер мен социалистік мәдениет үшін күрескер275

Возникновение и развитие интернационального самосознания в России в домарксовский период279

Тарихты оқытудың ғылыми принципі286

Возникновение, роль и эволюция социальной группы тюленгутов у казахов XVIII–XIX веков.....290

Х.М. Әділгереев туралы естеліктер

Кенжебаев Ғ.Қ., Манкеев Н.Б. Х.М. Әділгереев тарихшы-ғалым және ұлағатты ұстаз.....318

Арғынбаев Х. Тұңғыш оқу орны.....326

Урашев С.А. Мой кумир – Халил Мұхаметжанович Адильгиреев ... 327

Омарбеков Т. Ұстаздардың ұстазы – казактың алғашқы кәсіби тарихшысы.....335

Сүтеева Х.А. Менің ардақты ұстазым – Халел Мұхаметжанұлы Әділгереев343

Төлебаев Т.Ә. Ұстаздық еткен.....349

Тимченко С.В. Светлый образ учителя353

Шарипова А.В. Х.М. Адильгиреев – педагог, ученый.....355

Досмурзин Е.Д. О профессоре – первом кандидате исторических наук Республики Казахстан Халиле Мухамеджановиче Адильгирееве357

Рсалдина Ғ.Т. Әділгереев Халел Мұхаметжанұлы.....359

Адильгиреев Б.Х. Слово об отце – ученом, педагоге и гражданине362

Жұмағұлов Б.С. Күздің сол бір күні.....365

Х.М. Әділгереевтің ғылыми жетекшілігімен қорғалған кандидаттық диссертациялар.....367

Х.М. Әділгереевтің ғылыми еңбектерінің хронологиялық көрсеткіші.....367

Х.М. Әділгереевтің өмірі мен еңбектері туралы әдебиеттер мен мақалалар.....369

Х.М. Әділгереевтің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері370

Мухаметжановичу. Он был для нас кумиром, эталоном педагога. Естественно, что этот авторитет он завоевал личным обаянием, партийной принципиальностью и глубоким знанием своей дисциплины.

1. Такенов А.С. Ермухан Бекмаханович Бекмаханов. В кн.: Бекмаханов Е. Казахстан в 20—40-е годы XIX века. — Алма — Ата, 1992. — С. 391—392.

2. Адильгиреев Х.М. К истории образования казахской народности // Вестник АН КазССР. 1961. № 1. — С. 82.

Талас ОМАРБЕКОВ,
*тарих ғылымдарының докторы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры,
ҚР ҰҒА құрметті мүшесі,
бұрынғы Абай атындағы ҚазПИ-дің түлегі*

ҰСТАЗДАРДЫҢ ҰСТАЗЫ – ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ КӘСІБИ ТАРИХШЫСЫ

Мен Абай атындағы ҚазПИ-дің тарих факультетін 1971 жылы аяқтап, ал 1977—1980 жж. аралығында оның аспирантурасында оқыдым. 1980—1988 жж. аралығында осы оқу орнында алғаш ассистент, оқытушы, аға оқытушы және доцент қызметтерін атқардым. Біз білім алған кезде университеттің ректоры Мәлік Ғабдулиннің орнына келген Серғали Еспембетұлы Тобыбеков. Ұстаздарымыздың қатарында профессор Халел Мұхаметжанұлы Әділгереев, Ахметхан Ахметжанов, Сәдуақас Бақшылов, Бексұлу Шымырбаева, Уәсиха Садықова, Тұрсын Көшкімбаева, Алексей Муратовский, Тіләш Шойынбаев тәрізді білімді кісілер болды. Бұл жылдары факультеттің деканы Қазақ ұлттық университетінен Е. Бекмахановтың ісіне байланысты қуғындалып келген профессор Нығметолла Күсепұлы Киікбаев еді. Олардың бәрі бүгінгі күні есімізде.

Әсіресе ұстаздар арасында өзінің білімділігімен, азаматтық ұстанымымен және қайсар тұлғасымен Халел Мұхаметжанұлы Әділгереев ерекше есімізде қалды. Ол кісі бізге Ресейдегі ұлт-азаттық қозғалысы тарихынан арнайы курс оқыды. Х.М. Әділгереев қазақтан шыққан тұңғыш кәсіби тарихшы болатын. Ол Қазан қаласында жоғары оқу орнын бітіріп, кейіннен 1939 жылы кандидаттық диссертациясын Мәскеу қаласындағы Н.Г. Чернышевский атындағы

институтта, яғни орыс ғалымдары арасында қазақ төлеңгіттерінің XVIII–XIX ғасырлардағы қалыптасу тарихынан қорғаған екен. Яғни, ол кісі қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымдарының кандидаты болатын. Бүгінде сондықтан да қазақтың тұңғыш кәсіби тарихшысы кім? – деген сауал қойылғанда: «Ол – Халел Әділгереев», – деп жауап беруіміз керек. Кезінде Халел ағамыз осы ҚазПИ-де тарих факультетінің алғашқы деканы болған Санжар Асфендиаровтың орнына осы факультетте декан, ал ол халық жауы ретінде ұсталып кеткенде орнына институт директоры (ол кезде ректор осылай аталатын) болып қызмет атқарған. 1942 жылы Халел Әділгереев Ұлы Отан соғысына сұранып кеткен. Сандомир плацдармын бағындырғаны үшін жоғарғы қолбасшы Сталиннің өзінен марапаттау қағазын алған екен деп еститінбіз. Ұстазымыздың соғыста алған орден-медалдары кеудесіне сыймас еді. Ол наградалардың аттары айтып тұрғандай, Халел ағамыз Сталинградты қорғауға қатысып, одан Польша жері арқылы Берлинге дейін барған екен.

Сондай-ақ соғыстағы ерлігі үшін Халел Мұхаметжанұлы ең жоғарғы награда жауынгерлік Қызыл Ту орденімен наградталған. Соғысты гвардия майоры шенінде аяқтайды. Соғыстан кейін Е. Бекмахановтың еңбегіне байланысты айтыс-тартыс болған кезде Халел Мұхаметжанұлы Әділгереев оны жақтап, Шымкент қаласына жер аударылады. Сондықтан болар Е. Бекмахановтың да Х. Әділгереевке деген құрметі ерекше болған екен. Мұны ол кісінің жұбайы Халима апамыз өзінің естелігінде жазады. Мәскеуден Алматыға айдаудан келе жатқан Е. Бекмаханов Шымкентке келгенде осында жер аударылған Х. Әділгереевке сәлем беру үшін пойыздан түсіп қалыпты. Х. Әділгереевтің төңірегіне топталған осындағы тарихшылар оны қуана-қуана қарсы алған. Ал енді Х. Әділгереевті сотталудан соғыстағы ерен ерлігі сақтап қалды деп еститінбіз. Бүгінде баспадан жарық көрген сол жылдардағы Тарих институтында өткен Е. Бекмахановтың еңбегіне байланысты талқылаудағы Х.М. Әділгереевтің байыпты да басалқалы сөздерінен оның терең ғылыми білімділігін айқын аңғаруға болады.

Біздің түсінгеніміз, осындайда Е. Бекмахановқа қолдау танытқаны үшін күдікті тұлғаға қолдан айналдырылған Халел Әділгереев Қазақстан тарихынан дәріс оқуға жіберілмей, өмір бойы Ресейдегі ұлт-азаттық қозғалысынан, яғни КСРО тарихынан лекция оқуға мәжбүр болды. Ал бізге Қазақстан тарихынан Е. Бекмахановтың ғылыми қарсыласы болған Тілеш Шойынбаев лекция оқыды. Айта кеткен

жөн, Ермұхан Бекмахановқа қарсы айтыста басты тұлға бола тұрсада, Тіләш Шойынбаев Мәскеудің және Қазақстанның мұрағаттарында көп отырған ізденімпаз ғалым. Өзі де ақжарқын, жан жылуы мол адам еді. Бірақ оның көзқарасы таза таптық тұрғыда болып келетін және ол тарихты жоғары оқу орнында оқыту әдістемесінен хабары шамалы оқытушы болғандықтан, дәрістері сүреңсіз, кісіні жалықтыратын. Әдетте жақсы ғалым болғандықтан, оның еңбектері сол жылдардағы басылымдарда көптеп жарияланды. Осындайда айта кетер тағы бір мәселе, кейіннен білгеніміздей, өзі шұбартаулық Т. Шойынбаев кезінде, 1931 жылғы ұжымдастыруға қарсы Шұбартау көтерілісі болған кезде осында комсомол ұйымының хатшысы екен. Алайда кеңестік билік көтерілісшілерді ғана емес, осындағы кеңестік қызметкерлерді де қуғындады емес пе. Сондықтан, осындай қуғындаудан құтылу үшін ол, осы аймақтан сытылып шығып, Ташкентке кетсе керек. Кейініректе ол, соғыс басталғанда әскерге алынған. Алайда майданда өзіне жұқпалы ауруды жұқтырып алғандықтан, елге қайтарылыпты. Бұл деректер Президент архивінде сақталған. Осыдан соң Т. Шойынбаев оқуын жалғастырып, тарихпен айналысқан. Ол жоғарыда аталған Халел Әділгереевтен көп жас кіші болатын. Сондықтан да болар, Тіләш Шойынбаев Халел Әділгереевті әрқашан «Халеке» деп, өзінің оны аса құрмет тұтатынын әрқашан да байқатып тұратын. Дегенмен де, кезінде Ермұхан Бекмахановтың еңбегіне байланысты айтыста бұлардың екеуі қарама-қарсы көзқарас ұстанғандықтан, өзара қатынасы күрделенді.

Осыған байланысты бір мәселе есіме түсіп отыр. Серік Қирабаев бірде бізге, студенттерге «Қаһар» романының авторы Ілияс Есенберлинді кездесуге ертіп келді. Роман Кенесары ханның болмысын біршама шынайы бейнелеген және кейіннен жазушының «Көшпенділер» атты трилогиясына енген осы топтаманың алғашқысы еді. Жазушының шығармашылығы туралы Серік Қирабаев шешен сөзбен өрілген тартымды да қызықты баяндама жасады. Әлі есімде студенттердің бірі Ілияс Есенберлинге мынадай сұрақ қойды: «Кітабыңызда жеңіл жүрісті Зейнеп деген әйелдің бейнесін жасапсыз. Осы артық емес пе?» Жазушы бұған қысқартып айтқанда төмендегідей жауап берді: «Өкінішке орай, қазақ қоғамында Зейнеп тәрізді адамдардың болғаны рас. Мұндай образдар шығарманы шындыққа жақындатады».

Жалпы алғанда, кітап ерекше жоғары бағаланды. Алайда, үкіметтің және партияның қаһарына ілінген бұл шығарма көп

кешікпей-ақ сатудан алынып, ол туралы жағымсыз, сыни пікірлер айтыла бастады. Біздер тарих факультетінің студенттері «Қаһар» романының бір данасын тауып алып, кешқұрым бас қоса бірігіп оқитын болдық. Бірде бізді Қазақстан тарихынан болған дәрісте Тілеш Шойынбаев ағамыз қорқытып, бұл романды оқығандардың қудаланатынын, комсомолдан және студенттер қатарынан шығарылатынын айта келе, Ілияс Есенберлиннің бұрын сотталғанын, соған қарамастан, осындай тыйым салынған тақырыпқа тағы да роман жазғанын, алда Ілияс Есенберлинді сондықтанда қуғын-сүргін күтіп тұрғанын баяндап, бізді ықтырып тастады. Осыдан соң, кітапты тығып оқитын болдық.

Бірде студенттер осы кітап туралы Халел Әділгереевтің пікірін білгілері келді. Ұстазымыздың маған деген ықыласы ерекше болғандықтан, мені оған «қайрап» салды. Әдеттегідей, Ресейдегі ұлт-азаттық қозғалысы тарихынан дәріс оқуға келген Х. Әділгереевке алдыңғы партада отырған мен, қол көтеріп мынадай сауал қойдым: «Сіз Ілияс Есенберлиннің «Қаһар» романын оқыдыңыз ба? Оқысаңыз, ол туралы қандай пікірдесіз?» Бұл сауалыма ұстазымыз да сауалмен жауап берді: «Ол кітап сендерде бар ма?» – деді ол жұлып алғандай. «Иә, – дедім мен, – біз ол кітапты тығып оқып жатырмыз, кітап жатаханада менің жастығымның астында». «Бар алып келші», – деді ұстазымыз шыдамсыздана. Жатақхана жақын болғандықтан жүгіріп барып кітапты алып келдім.

Халел Әділгереев ағамыз кітапты өзінің қолтығында жүретін қайыс папкасына салып алып кетті. Арада екі апта өтті, ағайымыз келіп дәріс оқып жүр, бірақ кітап туралы ләм демейді. Студенттер бұған наразы болып, оқып бітпеген кітапты іздеп, күнкілдей бастады. Сондықтан да келесі келгенде мен ағайымызға сауал қоюға мәжбүр болдым: «Сізге біз Ілияс Есенберлиннің кітабын беріп едік, алайда кітап туралы пікіріңізді айтпадыңыз», – дедім мен. Сөйтсек, кітап ол кісінің қол сөмкесінде екен. Оны асықпай ашқан ол, кітапты маған қайтарып тұрып, былай деді: «Ілияс Есенберлин Кенесарының бейнесін дұрыс көрсеткен, бірақ оны азаттық қозғалысының тұлғасы ретінде бұдан да жоғары деңгейге көтеру қажет еді». Кітапқа бұлай баға беру ол заманда аса қауіпті еді. Сондықтан да мұндай әңгімеден кейін біздер, студенттер, не айтарымызды білмей тосылып қалдық. Дегенмен де Халел Әділгереевке ағайымыз Тілеш Шойынбаевтың бізді қорқытып айтқандарын баяндадым. Оған бір ғана жауап

алдык: «Шойынбаев оттамасын!» – деді Халел Әділгереев кенеттен қаһарланып. Бірде Халел Әділгереев пен Тіләш Шойынбаев институттың дәлізінде қарсы кездесіп қалды. Әдеттегідей Шойынбаев Әділгереевке құрақ ұшып: «Халеке, Халеке», – деп жаны қалмай, жалпылдап амандасты. Жалпы Т. Шойынбаев өзінің болмысында ақкөңіл, қазақы тәрбиеленген адам еді. Оған қолын зорға берген Әділгереев: «Атаңа нағлет иттің баласы, Кенесарының аруағында нең бар?!», – деп долдана шүйілді. «Халеке, балалар тұр ғой, балалар тұр ғой», – дей берді Тіләш ағамыз жасқана сөйлеп.

Жайсыз да болса осы төтенше көріністің өзі бізге үлкен ой салды. «Кенесары хан туралы көзқарас басқаша болуы керек екен-ау», – деп ойлана бастадық. Осылайша Халекең бізді тарихи тұлғаларға әділетті көзқараспен қарауды өзінің дәрістері негізінде үйретіп кетті. Саяси сенімсіз тұлға кісінің қазақ тарихынан дәріс оқуға құқы болмағанына қарамастан, біз ол кісінің дәрістеріндегі Ресейдегі азаттық қозғалысының тұлғалары декабристердің, Белинскийдің, Герценнің, Чернышевскийдің азаттық сүйгіш рухында тәрбиеленіп шықтық. Мұның өзі бізді қазақ тарихындағы тұлғаларды жаңаша көзқараспен бағалауға итермелейтін де еді. Халекеңді замандастары қатты құрметтегеніне біздер, оның шәкірттері куәгер болдық.

Алайда елім деп өмір кешкен есіл ер Абай атындағы университеттің көз көрген Мәлік Ғабдуллин және Серғали Толыбеков тәрізді ректорларынан соң есімі ескерілмей, елеусіз қалды. Бұлардың алғашқысы Х. Әділгереев институт басшысы болған тұста аспирант еді. Оның үстіне өзі де майдангер болғандықтан М. Ғабдуллин Халелдей батыр ағасын жоғары бағалады. Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлының да Әділгереев туралы пікірі өте жоғары болды. Менің мектепте де, Абай атындағы институтта да бірге оқыған жан досым Айтмахан Тышқанбаев біздер ҚазПИ-ді бітіріп, мектепте ұстаз болып жүрген жылдары осыған байланысты мынадай оқиғаны бастан өткізді. Бұл әңгімені оның өзінің сөзімен баяндайық: «Бірде жамбылдық белгілі ақын ағам Жақсылық Сәтібеков екеуміз Алматыға сапар шектік. Ол кісі мені өзімен жақсы қатынаста болған атақты Бауыржан Момышұлының үйіне ертіп барды. Ертенгіліктегі сағат 10-дар шамасы еді. Кірсек, Баукең асханада тамақтанып отыр екен. Өзі мәйкішең. Кәріліктен еті қаша бастаған ірі сүйекті денесі адырайып-ақ тұр. Ол бізді салқын қабылдап, аузын жыбырлатып ғана сәлемдесті. Солай болса да, оны елеген Жақсылық болған

жок. Екеуінің ежелден таныстығы айқын байқалып тұрды. Баукең бізбен жерлес болғандықтан, ақырындап ел туралы әңгіме басталды. «Алындар», «келіндер» деу жок. Біраздан соң Жақсылық ағам мұндай окшаулануға шыдамай: «Бауке, «шайыңыздан» бізге де құймайсыз ба?» – деп тастады. Баукең оған ала көзімен от шаша қарап: «керек болса, бар сатып алып кел!» деді зілдене, сұқ саусағымен төменді көрсетіп. Әңгімені ұшықтырмай, мен ұшып тұрып, үйдің астындағы гастрономға барып келдім. Мұным Бауыржанға тіптен ұнамады. Тегінде жағымпаз, алып-ұшқан біреу екен деп ойласа керек. Ол маған қаһарлана қарап: «Ей, – деді. Сен өзін қайда оқыдың?» Мен: «ҚазПИ-де, тарих факультетінде», – деп іле сасқалақтай жауап бердім. Оның көзінен от шашқан өткір жанары қатты жасытып-ақ тастады. Ол онан әрі қаһарлана түсіп: «Сені кім оқытты осы?», – деді. Сасып қалдым. Аузыма алғаш түскені Шойынбаевтың аты болды. «Е, бәсе, – деді Бауыржан, – жетіскен екенсің!»

Қолайсыз жағдайға тап болғанымды сезіп, оның Т. Шойынбаев ағамызды ұнатпайтынын бірден байқап, жедел түрде қиын жағдайдан шығу үшін іле-шала: «бізді Әділгереев те оқытты», – деп жауап бердім. Таңданғаным, Бауыржанның мінезі бірден өзгерді. «Настоящий историк», – деді ол дүр сілкініп. Оның түсі жылып, ал менің жағдайым бірден жақсарып сала берді. Ол маған мейірлене қарап: «Сен Әділгереевтен білім алдың ба?» – деп анықтай түсті. «Иә», – дедім мен де қоқилана. Осыдан соң Баукең бізге жұмсарып, Әділгереевтің дарынды тарихшы екенін түсіндіре бастады. Міне, осы әңгіме Халел Әділгереев ағамызды Бауыржан батырдың қалай құрметтегенін айқын байқатады.

Студент болып жүрген жылдарымызда Халел ағамызды елдің қатты құрметтейтінін әр кез сезініп жүрдік. Алайда ол кісі Бекмахановқа қарсы шығып, онымен айтысқан адамдармен принципті түрде салқын қатынас сақтады. Осының куәсі ретінде ол кісінің бірде институтта өткен үлкен жиналыста ректор С. Толыбековпен өзімен айқасқанын ұстаздарымыз айтып келген еді. Мұның басты себебі әрине, С. Толыбековтің Е. Бекмахановты талқылаған 1948 ж. Тарих институтындағы айтыста тарихшыны қатты айыптап, сөйлеген сөзіне байланысты екенін бәріміз сол кездің өзінде-ақ түсіндік. Солай бола тұрса да, С. Толыбековтің өзі де және жоғарыда айтқанымыздай, Е. Бекмахановтың басқа да қарсыластары Х. Әділгереевті принциптілігі, тазалығы, шыншылдығы және ең бастысы – үлкен ғалымдығы үшін қатты құрметтейтін еді.

Кезінде Х. Әділгереев қазақ қоғамындағы төлеңгіттердің тарихын зерттеп, жоғарыда айтқанымыздай, осы тақырыптан қазақтар арасында алғаш диссертация қорғап, онан соң «шоқантану» ғылымының іргетасын қалап, отандық тарихты дамытуға жол салып берді. Алайда, Кенесарыға байланысты айтыс, менің ойымша, ол кісінің шығармашылығына да қатты ықпал жасады. Ол Е. Бекмаханов тәрізді мансап алу үшін амалсыздан өзінің бұрынғы көзқарасынан бас тартып, Ресеймен қосылуды мадақтайтын еңбектер жазуға бара қоймады. Өзіндік азаматтық ұстанымынан бас тартпады. Кенесары мәселесінде де солай болды.

Біз студент болған жылдары (1967–1971) Халел ағамыз Ресейдегі ұлт-азаттық қозғалысының тарихымен белсенді түрде айналысты. Мұның басты себебі – әрине, қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысын әділетті түрде зерттеуге ол заманда мүмкіншіліктің шектеулі болуы еді деп ойлаймын. Әсіресе, бізді таңдандыратыны Х. Әділгереевтің осы мәселе бойынша дәрістері еді. Ол кісі декабристердің, Белинскийдің, Герценнің, Чернышевскийдің және тағы басқа орыс демократтарының еңбектерін терең білетіндіктен, өзінің дәрістерін сол кісілерден алынған үзінділермен әрқашан бекітіп отыратын еді. Және бір ғажабы – ол кісі қандай да болмасын тарихи деректі өзінің дәрісінде айтып тұрып, міндетті түрде сол үзіндінің орыс тіліндегі түпнұсқасын оқып, оны жеделдете қазақ тіліне сөзбе-сөз аударатын. Онан соң тағы да міндетті түрде ол деректің қайдан алынғанын, атын, шыққан жылын және құжаттағы бетін айна қатесіз айтып, жаздыратын. Кейбіреулер құсап, шешенсіп, ешбір дерекке сүйенбей, көкіп сөйлеу ол кісінің табиғатына жат еді. Мұның өзі біздерді – болашақ тарихшыларды тарихи деректерді бағалай білуге және тарихи оқиғаны баяндағанда, деректік негізде нақты сөйлеуге үйретті.

Өмірінің кейінгі жылдарында Х. Әділгереев азаттық қозғалысының тарихын большевиктердің көсемі – В. Лениннің өзінің еңбектеріне сүйеніп, негіздеуге баса көңіл бөлетін болды. Мұның себебі – оның шығармашылығына ресми орындарының сенімсіздікпен қарауынан туындады-ау деп ойлаймын. Өйткені ол кісінің дәрістері қауіпсіздік органдары тарапынан тыңдалады және қадағаланады дегенді еститінбіз. Бұл әрине сол замандағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әрбір азаматтың тағдырында орын алған келеңсіздік еді. Осыған байланысты ол кісі бізге кезінде «В. Ленин – тарихшы ретінде» деген дәрісті де оқыды. Тақырыбы большевиктер

көсемінің есімімен сипаттала тұрса да, бұл дәріс Ресейдегі ХІХ ғасырдағы азаттық қозғалысының қайраткерлерін Лениннің өзінің сөзімен ақтау мақсатын көздеді. Дәріс оқу барысында, әлі есімде, ол кісі Лениннің: «Николай Гаврилович Чернышевский – марксизмнің табалдырығына келіп тоқтады», – деген сөзін жиі қайталап айтып рақаттанатын еді. Қазір ойлап отырсақ, ұстазымыз Чернышевскийдің марксизмнің жолына түспегеніне қуанады екен ғой. Реті келгенде Қазақстан тарихының мәселелері де дәріс барысында айтылып қалатын еді. Алайда, азаттық қозғалысы туралы әңгіме болғанда ол кісі Алаш қозғалысының қайраткерлерін атай тұрып, оны одан әрі түсіндірмей, дәрісін шектей қоятын. Мұның себебін әрине, біз көп жылдан кейін түсіндік. Х. Әділгереевтің дәрістерінде сирек кездесетін халық мақал-мәтелдері жиі қолданылатын. Мысалы, ол кісіден Сталин және Хрущев туралы сұрағанымызда бір сөзбен: «ит жоқ жерде шошқа үреді» деп жауап берер еді. Сонда иті Сталин болса, шошқасы Хрущев екенін бірден түсінетінбіз. Кейде оның дәрістерін «жауға өтпеген қылышты боққа шап» деген тәрізді дәрекілеу халық мақалдары да ерекшелендіріп тұратын.

Кейіннен көрнекті тарихшы болған академик А. Нүсіпбеков, профессорлар – Ғ. Әбішев, Н. Киікбаев Х. Әділгереев ағамыздың студенті және аспиранты болған екен. Оны біліп алған біз дәріс арасында ол кісіден атақты шәкірттері туралы сұрауға тырысатын едік. Алайда, мақтануды ұнатпайтын ол кісінің жауабы да саран еді. Бірде біз өзіміздің факультетіміздің деканы Н. Киікбаев студент кезінде қалай оқыған еді? – деп сұрадық. Ол кісінің жауабы былай болды: «Жаман оқыса декан болмас еді». Міне, осындай артық сөзге бармайтын, мансапқа, жалған көтермелеуге жаны қас абзал ұстазымыз өзінің сөзімен де, ісімен де адам қандай болу керек деген сауалға лайықты жауап беретін еді. Ол кісінің мұнтаздай таза киініп, жинақы жүретінінің куәсі болдық. Бізге оқыған дәріске өзі зиялы болғандықтан болар, галстук такпай келген кезін кездестірген емеспіз. Мұндай тәрбиенің бәрі кейіннен білгеніміздей, ол кісінің рухани тамырының Алаш қозғалысы қайраткерлерінің тағдырымен ұштасып жатқанынан екендігін ол кезде бізге ешкім айта алған жоқ.

Әрине, біз ол заманда Халел Әділгереевтің Алаш қозғалысы қайраткерлерінің идеясымен сусындаған ҚазПИ-дегі аға толқын Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедов тәрізді ерен тұлғалардың, С. Асфендиаров тәрізді бесаспап қайраткерлердің ізбасар інісі екенін

түсіне қоймаған едік. Десекте, Халел ағамыз өзінің бүкіл болмысымен біздерге, болашақ тарихшыларға үлкен ықпал жасады. Кейіннен мектепте сабақ өткізгенде ол кісіге барынша еліктейтін болып алдық. Санамызда терең із қалдырған осындай ірі тұлғаның жарқын бейнесі осылайша жүрегімізден мәңгілік орын алды.

Х.А. СҮТЕЕВА,
*тарих ғылымдарының докторы,
Абай атындағы ҚазҰПУ
Тарих және құқық институты
әлем тарихы кафедрасының профессоры*

МЕНИҢ АРДАҚТЫ ҰСТАЗЫМ – ХАЛЕЛ МҰХАМЕТЖАНҰЛЫ ӘДІЛГЕРЕЕВ

Тәуелсіздігіміздің 25 жылдығын атап жатқан кезде еліміздің өткен жолын еске алу, тарих ғылымының негізін қалаған, ұлттық кадрларды дайындауға атсалысқан жеке тұлғалардың қызметі мен ғылымның дамуына қосқан үлесін еске алу қазіргі заманғы отандық ғылымымыздың негізгі міндеті.

Биыл ғалымдарымыз, зиялы қауым белгілі тарихшы, қазақ тарих ғылымының негізін қалаған Халел Мұхаметжанұлы Әділгереевтің 110 жылдық мерейтойын атап өтіп жатыр. Сондықтан ғылымдағы сара жолымды белгілеп берген қадірменді ұстазымды еске алып, құрметімді білдіруді өзімнің азаматтық парызым деп есептедім.

Менің ғылымдағы жолымды таңдауға зор әсер еткен, Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында оқытқан ардақты және аяулы ұстаздарым – И.И. Копылов, Т.А. Көшкінбаева, Б.Ш. Шымырбаева, Е.В. Заплавнова, И.М. Кузьменко, С.А. Урашев, Ж.Е. Утебалиев, Ж.Н. Кучукова, З.А. Туфан, Д.Н. Злобин және т.б. Солардың ішінде мені ғылымға баулыған, жол көрсеткен ардақты ұстазым – Халел Мұхаметжанұлы Әділгереев.

1970 жылы Ақтөбедегі педагогикалық училищені бітіріп, екі жыл бастауыш мектепте ұстаздық етіп, аңсаған арманым орындалып, қара шаңырақ – Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтына оқуға түстім. Бірінші курста қазіргі әріптестерім бізден екі курс жоғары оқитын, оқу озаттары, Студенттік ғылыми қоғамның (СҒК)